

BEYNƏLXALQ HÜQUQ VƏ İNSAN HÜQUQLARI

BEYNƏLXALQ HÜQUQ SİSTEMLƏRİNDƏ VƏTƏNDAŞLIQ HÜQUQUNUN İNKİŞAF TENDENSİYALARI

ƏSMƏR PƏNAHOVA*

Annotasiya

Məqalədə beynəlxalq hüquq sistemində vətəndaşlıq anlayışının hüquqi, siyasi və etik aspektlərinin kompleks təhlilindən danışılır. Mövzunun aktuallığı cəmiyyətdə qloballaşma, miqrasiya proseslərinin genişlənməsi, insan hüquqları və dövlət suverenliyi arasında balansın qorunması zərurəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, burada vətəndaşlıq anlayışının keçdiyi tarixi inkişaf mərhələləri, onun beynəlxalq hüquqda əsaslı formalaşması, həmçinin Azərbaycan Respublikasında sözügedən sahədə həyata keçirilən tədbirlər geniş şəkildə araşdırılmışdır. Məqalənin əsas məqsədi vətəndaşlıq institutunun beynəlxalq hüquqi çərçivədə mahiyyətini və onun milli hüquq sistemlərinə təsirini müəyyən etmək, eləcə də bu kontekst üzrə Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan normativ-hüquqi bazanın beynəlxalq standartlara uyğunluğunu qiymətləndirməkdir. Bu məqsədlə, tədqiqat yazısında həm nəzəri, həm müqayisəli, həm də analitik metodlardan əhəmiyyətli dərəcədə istifadə edilmişdir. Məqalədə araşdırılan fəsillər üzrə əldə olunan nəticələr bunu göstərir ki, vətəndaşlıq anlayışı müasir dövrdə yalnız cəmiyyətdə formalaşmış hüquqi bir status deyil, həm də, bir növ, özündə sosial məsuliyyət və etik dəyər daşıyır. Beynəlxalq hüquq çərçivəsində bu anlayış insan hüquqlarının qorunması və sosial ədalətin təminatı ilə sıx əlaqəlidir. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq siyasəti milli maraqlarla beynəlxalq prinsiplər arasında tarazlığı qorumağa yönəlmiş, konstitusion və qanunvericilik bazası vasitəsilə mövcud beynəlxalq standartlara və rejimlərə uyğunlaşdırılmışdır. Nəticə etibarilə, qeyd edə bilərik ki, vətəndaşlıq müasir hüquqi dövlətin mərkəzi institutu kimi həm fərdin hüquqi statusunu, həm də dövlətin suverenliyini müəyyən edən strateji əhəmiyyəti olan anlayış kimi qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *vətəndaşlıq, fərd, “civitas” anlayışı, suverenlik, Konvensiya, sabitlik, nəzəriyyə, demokratiya, beynəlxalq təcrübə, normativ-hüquqi baza.*

I. Giriş

Tarixən uzun inkişaf dövrü və mərhələlərdən keçmiş vətəndaşlıq anlayışı müasir beynəlxalq hüququn, milli dövlətçilik ənənələrinin, o cümlədən insan hüquqları sisteminin təməl elementlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu anlayış dövlətlə mənsub olduğu fərd arasında hüquqi, siyasi, sosial və etik əlaqənin forması olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətin hər bir fərdinin kimliyini və

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrası / email: esmerpanahova@gmail.com

mənsubiyyətini müəyyən edən əsas göstəricidir. Tarix boyu vətəndaşlıq anlayışı müxtəlif dünyəvi hüquq sistemlərində fərqli konseptual məzmunlarda əks olmuş olsa belə, zaman keçdikcə bu anlayış ümumbəşəri hüquqi dəyərlərdən birinə çevrilmişdir. Hazırki dövrdə isə bu anlayış sadəcə dövlətin daxili hüquqi bir institutu deyil, həm də beynəlxalq hüququn mərkəzi və funksional prinsiplərindən biri kimi çıxış edir.

Qloballaşma, miqrasiya, beynəlxalq əməkdaşlıq və insan hüquqlarının universallaşması prosesləri vətəndaşlıq anlayışına yeni əhatəli məzmun gətirmişdir. Artıq fərdin hüquqi statusu yalnız mənsub olduğu dövlətin qanunvericiliyi ilə deyil, həm də beynəlxalq öhdəliklər və Konvensiyalar ilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən, vətəndaşlıq anlayışının hüquqi olduğu qədər etik, siyasi və sosial ölçüləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hüquqi baxımdan vətəndaşlıq anlayışı cəmiyyətin hər bir fərdi ilə dövlət arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələr məcmusunu ifadə edir, etik aspektdən isə dövlətə sədaqət, vətənpərvərlik, məsuliyyət və mənəvi bağlılıq kimi müxtəlif dəyərləri özlüyündə birləşdirir.

Dövlətlərin və fərdlərin hüquqi statusunu müəyyən edərək qarşılıqlı münasibətlərində etimad amili formalaşdıran vətəndaşlıq nəzəriyyəsinin elmi əsasları özünün inkişaf mərhələləri müddətində formalaşmışdır. Qədim Roma hüququnda vətəndaşlıq “civitas” anlayışı ilə ifadə edilərək yalnız müəyyən sosial təbəqələrə aid edilirdisə orta əsrlərdə və yeni dövrdə bu anlayış siyasi mənsubiyyət, sosial bərabərlik anlayışları ilə birləşdi. Artıq vətəndaşlıq cəmiyyətin hər bir fərdinə şamil edilən ümumi bir status kimi formalaşdı. Ötən əsrdən etibarən isə, beynəlxalq hüquq vətəndaşlıq məsələlərini ayrıca tənzimləmə predmeti kimi qəbul etdi və bununla da, bu anlayış dövlətlərarası münasibətlərin və insan hüquqlarının mühüm amilinə çevrildi. Bu dövrdə qəbul edilən beynəlxalq sənədlər vətəndaşlıq hüququnun əsas prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Dövlətlərin bu sahədə sərbəstliyi qorunsa da, insan hüquqlarının müdafiəsi ön plana çəkildi. Vətəndaşlıqdan məhrumtəmənin məhdudlaşdırılması və vətəndaşsızlığın qarşısının alınması əsas hədəflərdən biri kimi formalaşdı. Artıq vətəndaşlıq institutu beynəlxalq hüququn dinamik inkişaf edən sahələrindən birinə çevrildi.

Beynəlxalq hüquqi kontekstdə vətəndaşlıq institutunun formalaşması müxtəlif nəzəri istiqamətdə təhlil olunur. İndigenat, monist və dualist nəzəriyyələr əhalinin hüquqi statusunun beynəlxalq hüquqa münasibətdə müxtəlif modellərini təklif edir. Eyni zamanda, BMT-nin “Stateless Persons” haqqında 1954-cü il Konvensiyası, Avropa Vətəndaşlıq Konvensiyası kimi sənədlər dövlətlərin vətəndaşlıq məsələlərində beynəlxalq öhdəliklərini müəyyən etmişdir. Bu sənədlər vətəndaşlıqdan məhrumtəmə hallarının qarşısının alınmasına, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə və etik məsuliyyətin təmininə yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq institutu milli dövlətçiliyin formalaşması, suverenlik və daxili hüquqi sisteminin müstəqilliyi ilə sıx bağlıdır. Ötən əsrin sonlarından etibarən - 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra vətəndaşlıq anlayışı milli kimliyin əsas göstəricisi kimi qəbul edilmişdir. Belə

ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 52-ci maddəsində vətəndaşlıq anlayışı dövlətlə fərd arasında siyasi və hüquqi bağlılıq, qarşılıqlı hüquq və vəzifələr kimi təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda, “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” Qanun vətəndaşlığın əldə edilməsi, bərpası, itirilməsi və qorunması ilə bağlı mexanizmləri müəyyən edir. Bu hüquqi baza həm milli maraqları qoruyur, həm də beynəlxalq hüququn tələbləri ilə uyğunluq təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq siyasəti müasir dövrdə həm hüquqi, həm siyasi, həm sosial, həm də etik yönümlü model kimi dəyərləndirilir. Dövlətin məqsədi yalnız vətəndaşların hüquqlarının qorunması deyil, eyni zamanda onların mənəvi və milli kimliyinin formalaşmasıdır. Bu çərçivədə ikili vətəndaşlıq, qaçqınların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu, naturalizasiya və humanitar əsaslarla vətəndaşlıq verilməsi kimi məsələlər beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə tənzimlənir. Həmçinin Fransa və ABŞ kimi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müstəsna xidmətlər göstərmiş şəxslərə vətəndaşlıq verilməsi halları dövlətlərin siyasi maraqları ilə birbaşa əlaqədardır. Azərbaycan Respublikasında da bu praktika ölkə prezidentinin fərmanları ilə həyata keçirilir.

Ümumilikdə isə, vətəndaşlıq siyasəti hər bir dövlətin siyasi sabitliyinin, sosial təhlükəsizliyinin və beynəlxalq nüfuzunun əsas təminatçılarından biridir. Azərbaycan Respublikasında bu siyasət demokratik prinsiplərə, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına və beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanır. Vətəndaşlıq yalnız hüquqi mənsubiyyət deyil, həm də milli birliyin rəmzi və sosial həmrəyliyin əsasıdır.

Bu baxımdan, belə deməyimizə əsas vardır ki, vətəndaşlıq institutu cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı etimadın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan vətəndaşlığı fərdlərə yalnız hüquqlar deyil, eyni zamanda cəmiyyət qarşısında müəyyən məsuliyyətlər də verir. Dövlət vətəndaşların hüquqlarını qorumaqla yanaşı, onların rifahının yüksəldilməsini də prioritet hesab edir. Qanunvericilikdə vətəndaşlıq məsələlərinin dəqiq və şəffaf tənzimlənməsi hüquqi sabitliyi möhkəmləndirir. Eyni zamanda, vətəndaşlıq siyasəti milli təhlükəsizlik və demoqrafik inkişafı sız bağlı bir anlayışdır. Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində vətəndaşlıq anlayışı daha geniş mənə kəsb edir. Məhz bu səbəbdən, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlıq siyasətini daim təkmilləşdirərək milli maraqlarla beynəlxalq öhdəliklər arasında tarazlığı qorumağa çalışır. Bu istiqamətdə aparılan islahatlar vətəndaşların dövlətə bağlılığını və hüquqi şüurunu gücləndirir. Vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi halları mexanizmlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması hüquqi sistemin çevikliyinə artırır. Eyni zamanda, diasporla əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və xaricdə yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarının qorunması vətəndaşlıq siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Dövlət bu sahədə şəffaflıq və ədalət prinsiplərinə xüsusi önəm verir. Vətəndaşlıq institutunun effektiv fəaliyyəti sosial həmrəyliyin və ictimai sabitliyin təmin olunmasına xidmət edir. Nəticə etibarilə, vətəndaşlıq siyasəti Azərbaycan dövlətçiliyinin dayanıqlı inkişafında strateji əhəmiyyət daşıyır.

II. Beynəlxalq çərçivədə vətəndaşlıq anlayışı: hüquqi və etik məsələlər

Vətəndaşlıq anlayışına müxtəlif hüquq ədəbiyyatlarında fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar, özlüyündə tarixin müəyyən dövrlərində inkişaf tendensiyasına uğrayaraq, təkmil anlayış halını almışdır. Ümumilikdə isə, qeyd olunmalıdır ki, vətəndaşlıq anlayışı, dövlətin öz ərazisi hüdudlarında yaşayan fərdlərlə hüquqi əlaqənin forması kimi beynəlxalq hüquq sistemlərinin əsas mərkəzi institutlarından biridir. Bu anlayış təkcə hüquqi yox, həm də siyasi və bir o qədər də etik mahiyyət daşıyır. Bu anlayış, özündə dövlətlə daim əlaqədə qarşılıqlı hüquq və vəzifələr daşıyır. Əlbəttə ki, qeyd olunmalı haldır ki, vətəndaşlıq anlayışı sadəcə hüquqi bir müstəvidə deyildir, həm də kimlik məsələsidir. Vətəndaşlıq – fiziki şəxslə dövlət arasında, onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrində ifadə olunan möhkəm hüquqi əlaqədir [5, s. 4]. Bəhs olunan status, özlüyündə istər cəmiyyət, istər dövlət qarşısında müəyyən öhdəliklər daşıyır və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə cavabdeh funksiyadadır. Vətəndaşlıq fərdin hüquq subyektliliyinin ikinci əsas şərtidir (birinci şərt - yaş həddi) [1, s. 14]. Bu əlaqə, cəmiyyətin hər bir fərdinin aid olduğu dövlətlə hüquqi əlaqəsinə təminat rolu oynayır.

Vətəndaşlıq nəzəriyyəsinin əsas müəlliflərindən olan ingilis sosioloq T.H. Marshall vətəndaşlıq anlayışını üç əsas komponent — mülki, siyasi və sosial hüquqların məcmusu kimi xarakterizə edirdi. Onun fikrincə, vətəndaşlıq müasir dövlətin legitimliyinin və sosial ədalətin təməlidir [6, s. 28–33]. Digər yanaşmalara görə isə, bu anlayış antik dövrdə sadəcə aidiyyət anlayışı kimi hesab olunurdusa da, hazırki dövrdə universal insan hüquqlarına əsaslanan hüquqi bir status mövqeyinə çevrilmişdir.

Qeyd olunan yanaşmalar və adıçəkilməyən müxtəlif fikirlər bu məsələnin çoxsaylı araşdırma yükü olan predmet olduğunu sübut edir. Buna baxmayaraq, əhalinin və müxtəlif əhali qruplarının hüquqi statusu ilə bağlı müxtəlif məsələlər artıq yalnız dövlətin yurisdiksiyası çərçivəsində həll olunmur, həm də beynəlxalq hüquq sahəsinə şamil edilir. Bu sahədə müxtəlif tədqiqat işlərinin nəticəsi olaraq, bəzi nəzəriyyələrə diqqət edək:

Əhalinin vəziyyətinə beynəlxalq hüququn təsiri barədə nəzəriyyələr:

□ İndigenat nəzəriyyə - dövlətin vətəndaşları beynəlxalq hüquq subyekti olmasada, öz vətəndaşlıqlarına görə beynəlxalq hüquqla təmin olunan hüquqlardan istifadə edirlər.

□ Monist nəzəriyyə - beynəlxalq hüquqda əhalinin vəziyyətini birbaşa tənzimləyir.

□ Dualist nəzəriyyə - əhali beynəlxalq hüququn subyekti yox, obyektidir.

□ Müasir beynəlxalq hüquq - dövlətlər əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi statuslarının müəyyən olunması və dəyişdirilməsini üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə uyğun olaraq həll edirlər [5, s. 3].

Azərbaycan Respublikasında hüquq düşüncəsində vətəndaşlıq etik məsuliyyət, vətənpərvərlik və dövlətə, millətə sədaqət kontekstində dəyərləndirilir. Məhz vətəndaşlıq barədə cəmiyyətdə bu qeyd olunan tərzdə yanaşma hüququn təkcə

qanunverici-normativ bazada yox, eyni zamanda, cəmiyyətdə hər bir fərdin daşdığı mənəvi dəyərlə ölçüldüyünü göstərir. Əslində, vətəndaşlıq anlayışının ölkəmizdə bu formada qiymətləndirilməsi birbaşa dövlətin sabitliyinə və əhalinin milli birliyinə xidmət edir desək, sözsüz ki, yanılmazdır.

Bununla yanaşı, Avropa Vətəndaşlıq Konvensiyası və BMT-nin “Stateless Persons” haqqında 1954-cü il Konvensiyası vətəndaşlığın etik aspektlərini qorumaq məqsədilə dövlətlərə beynəlxalq öhdəliklər yükləyir.

Beləliklə, qeyd olunmalıdır ki, beynəlxalq hüquq çərçivəsində vətəndaşlıq anlayışı tək-cə müəyyən bir hüquqi statusdan ibarət deyildir, o həm də sosial və etik məsuliyyəti özündə daşıyır. Bu baxımdan, vətəndaşlıq fərdin cəmiyyətə inteqrasiyasını və ictimai münasibətlərdə fəal iştirakını təşviq edir. Beynəlxalq normalar dövlətləri insan hüquqlarına hörmət etməyə və vətəndaşsızlığın qarşısını almağa çağırır. Vətəndaşlıq institutu fərdlə dövlət arasında hüquq və vəzifələrin balansını təmin edən əsas mexanizm kimi çıxış edir. Eyni zamanda, bu anlayış mədəni müxtəlifliyin qorunması və sosial ədalətin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, qlobal əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimadın formalaşmasına xidmət edən əsas anlayışlardan biridir.

Bu səbəbdən, vətəndaşlıq siyasətinin formalaşdırılmasında humanizm və hüquqi bərabərlik prinsipləri əsas götürülməlidir. Dövlətlər beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə alaraq vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının etibarlı təminatını yaratmağa çalışmalıdırlar. Vətəndaşlıq institutunun effektiv fəaliyyəti cəmiyyət daxilində sosial həmrəyliyin və sabitliyin möhkəmlənməsinə zəmin yaradır. Eyni zamanda, bu institutun düzgün tənzimlənməsi qlobal çağırışlar fonunda insan hüquqlarının müdafiəsini gücləndirir, müasir dövlətçilik və demokratik dəyərlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

III. Vətəndaşlıq anlayışının

beynəlxalq hüquqda formalaşması və inkişaf mərhələləri

Vətəndaşlıq anlayışının beynəlxalq hüquqda formalaşması mərhələli xarakter daşıyır və bu proses dövlətlərin formalaşması, beynəlxalq sistemin institusionallaşması ilə paralel şəkildə tarixdə inkişaf dövrü keçmişdir.

Tarixin ilkin mərhələlərində vətəndaşlıq anlayışı Qədim Roma hüququnda “civitas” anlayışı ilə ifadə olunurdu; bu status yalnız sözügedən dövrün müəyyən təbəqələrinə aid, başqa bir sözlə, fərdi xarakter hesab olunurdu. Vətəndaşlıq statusu üzrə Romanın azad əhalisi vətəndaşlara və əcnəbilərə bölünürdü [1, s. 74]. Roma tarixində bu bölgünün meydana çıxardığı nəticə özünü əcnəbilərin və azad əhalinin qeyd olunan hüquqdan məhrum edilərək fərd-dövlət əlaqəsinin zəifliyində özünü göstərirdi. Yeni dövrdə – xüsusilə tarixi Fransa İnqilabı dövründə vətəndaşlıq “millət” anlayışı ilə birləşərək siyasi bir məzmun qazanmışdır. Bu səbəbdən, həmin hadisələrin fonunda vətəndaşlıq, öz inkişafının zirvəsinə çətaraq, əsaslı təkmil anlayışa çevrilmişdir.

Tarixə nəzər yetirsək, XX əsrdən etibarən vətəndaşlığın beynəlxalq hüququn müstəqil tənzimlənmə obyektinə çevrildiyini müşahidə edə bilərik.

Vətəndaşlıq məsələsi uzun müddət dövlətin daxilində suverenliyində formalaşan bir institut kimi anlaşılsa da, son yüzillikdə beynəlxalq hüquqla köklü transformasiyaya uğramışdır.

Tarixi inkişaf yoluna nəzər saldıqda, müəyyən edilir ki, bu proses bir neçə fundamental mərhələdən keçmişdir. Beynəlxalq hüququn klassik dövründə vətəndaşlıq məsələləri dövlətlərin daxili müstəsna səlahiyyəti hesab edilirdi. Bu dövrdə beynəlxalq hüquq dövlətlərə kimin vətəndaş olub-olmadığını müəyyən edən zaman qeyri-məhdud sərbəstlik verirdi. Fərd beynəlxalq arenada hüququn subyektini kimi deyil, daha çox dövlət hakimiyyətinin obyektini kimi çıxış edirdi. Dövlət istədiyi şəxsə vətəndaşlıq verə, istədiyini isə bu hüquqdan məhrum edə bilərdi [4, s. 659-664].

Zaman keçdikcə, dövlətlər arasında münasibətlərin intensivləşməsi və miqrasiya prosesləri müxtəlif dövlətlərin qanunvericilikləri arasında ziddiyyətlərə - kolliziyalara səbəb oldu. Nəticədə, vətəndaşsızlıq (apatridlik) və ya ikili vətəndaşlıq kimi məsələlər ortaya çıxdı. Bu problemləri həll etmək üçün qəbul edilən 1930-cu il Haaqa Konvensiyasında təsbit olunmuşdur ki, vətəndaşlıq haqqında qanun yalnız beynəlxalq konvensiyalara, beynəlxalq qaydalara və hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə uyğunluğu zamanı başqa dövlətlər tərəfindən tanınır [3]. İkinci dünya müharibəsindən sonra insan hüquqlarının beynəlxalq hüququn mərkəzinə gətirilməsi vətəndaşlıq institutunda inqilabi dəyişiklik yaratdı. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 15-ci maddəsinin 1-ci hissəsi ilə vətəndaşlıq birbaşa olaraq insanın təməl hüququ kimi tanındı: “Hər bir insan vətəndaşlıq hüququna malikdir” [10].

Bu dövrün ən mühüm hadisələrindən biri də Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “Nottebohm işi” (Lixtenşteyn Qvatemalaya qarşı, 1955) üzrə qərarı idi. Məhkəmə müəyyən etdi ki, beynəlxalq arenada vətəndaşlığın tanınması üçün tək cə formal sənədləşmə kifayət deyil. Şəxs ilə dövlət arasında real və effektiv əlaqə (genuine link), bağ olmalıdır. Bu prinsip, vətəndaşlığın formal xarakterdən sosial-hüquqi bağa keçidini rəsmiləşdirdi [7].

Müasir mərhələdə beynəlxalq hüquq vətəndaşsızlıq hallarının minimuma endirilməsinə yönəlmişdir. Bu məqsədlə dövlətlər arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi və vahid hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılması təşviq olunur. Beynəlxalq konvensiyalar və sazişlər vətəndaşsız şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Eyni zamanda, milli qanunvericiliklərin bu sənədlərə uyğunlaşdırılması hüquqi boşluqların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Məhz bu tip yanaşma insan hüquqlarının ümumbəşəri xarakterini daha da möhkəmləndirir.

IV. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq siyasəti: normativ-hüquqi baza və beynəlxalq təcrübəyə uyğunluq

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq institutunun formalaşması və inkişafı milli dövlətçilik ideyalarının möhkəmlənməsi ilə bilavasitə əlaqəlidir. 1991-ci ildən başlayaraq vətəndaşlıq anlayışı tək cə hüquqi status kimi deyil, həm

də milli kimliyin, suverenliyin və dövlətin beynəlxalq hüquq sistemində inteqrasiyasının mühüm göstəricisi kimi dəyərləndirilmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq siyasəti həm milli maraqlara, həm də universal hüquqi dəyərlərə əsaslanan balanslı bir model kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” Qanunu, eləcə də sahəvi beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə tənzimlənir. Bu hüquqi baza vətəndaşlığın əldə edilməsi, itirilməsi və bərpa olunması prosedurlarını müəyyən edir, həmçinin vətəndaşların hüquq və vəzifələrini qoruyur. Eyni zamanda, o, milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq prinsipləri ilə uyğunluğunu təmin edir, ikili vətəndaşlıq, qaçqın və müvəqqəti sığınacaq statusları kimi mürəkkəb məsələlərin həllinə imkan yaradır və dövlətin vətəndaşlıq siyasətinin çevik, şəffaf və ədalətli olmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikası kontekstində vətəndaşlıq anlayışı 1991-ci ildən etibarən yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı”nda vətəndaşlıq milli dövlətçiliyin atributu kimi təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 52-ci maddəsinə əsasən, “Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır.” Həmçinin fikirin davamı olaraq, 53-cü maddədə vətəndaşlıq hüququnun təminatı ilə bağlı məsələlərə yer ayrılmışdır [8]. Ayrılmış bu müddəalar bir daha sübut edir ki, dövlətin ali hüquqi qüvvəyə malik əsas qanunu olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası öz vətəndaşının bərabər hüquqlar çərçivəsində qorunmasını birbaşa təmin edir.

Bu, beynəlxalq prinsiplərlə, o cümlədən hüquqi standartlara uyğunluq təşkil edir və digər müasir hüquq sistemlərinə inteqrasiyanı özündə ehtiva edir. Eyni zamanda, bu yanaşma milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasına və dövlət idarəçiliyində şəffaflığın təmin edilməsinə imkan yaradır. Nəticədə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq institutu həm hüquqi, həm də sosial baxımdan dayanıqlı və tarazlı bir model kimi formalaşır.

Azərbaycan Respublikasının “Vətəndaşlıq haqqında” Qanunu vətəndaşlığın əldə edilməsinin aşağıdakı formalarını müəyyən edir:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində (bu Qanunun 12-ci maddəsinin birinci və ikinci hissələrində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla) və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşından doğulduqda;
- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edildikdə;
- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda;
- bu qanunda nəzərdə tutulmuş başqa əsaslar olduqda [9].

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından (onun qanunla müəyyən edilmiş itirilmə halları istisna olmaqla) məhrum edilə bilməz. Bu prinsip həm hüquqi formada təhlükəsizliyin, həm də insan hüquqlarının qorunması mövqeyindən olduqca önəmlidir. Belə qeyd etmək yerinə

düşər ki, bu norma dövlətin hüquqi dayaqlarını gücləndirməklə, bilavasitə dövlət-vətəndaş münasibəti ilə əlaqəli qarşılıqlı etimadı əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Həmçinin yerli qanunvericilikdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində doğulmuş uşaqlarının vətəndaşlığı məsələlərinə də yer ayrılmışdır: “Azərbaycan Respublikasının ərazisində doğulmuş və hər iki valideyni əcnəbi olan uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı hesab edilmir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində doğulmuş və valideynlərindən biri əcnəbi, digəri isə vətəndaşlığı olmayan şəxs olan uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı hesab edilmir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində doğulmuş və hər iki valideyni vətəndaşlığı olmayan şəxs olan uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır” [9].

Eyni zamanda, Prezident fərmanları ilə müəyyən edilmiş bəzi müstəsna hallarda humanitar, elmi və ya milli maraqlar baxımından xarici vətəndaşlara vətəndaşlıq statusunun verilməsi praktikası da mövcuddur. Lakin qeyd olunan proses müxtəlif dünya ölkələri praktikasında fərqli xarakterizə olunur. Xüsusən qərarların tətbiq dairəsinin əhatəsi və həyata keçirilməsindəki şəffaflıq, qanunilik prinsiplərinin təminatı fonunda ABŞ və Fransa təcrübəsinə nəzər yetirək.

Fransa təcrübəsi göstərir ki, müstəsna naturalizasiya məsələləri Fransa Mülki Məcəlləsinin 21-19-cu maddəsində öz əksini tapır. Həmin maddəyə əsasən, “Fransaya müstəsna xidmətlər göstərmiş və ya vətəndaşlığı Fransa üçün müstəsna maraq kəsb edən əcnəbilər” yaşamaq müddəti tələbi olmadan vətəndaşlığa qəbul edilə bilirlər [2]. Qeyd olunan normanın əhəmiyyəti xüsusən mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin, o cümlədən müəyyən sahələr üzrə öz töhfəsini vermiş şəxslərin tanınmasında əks olunur.

ABŞ-də vətəndaşlıq verilməsi birbaşa Prezident səlahiyyəti ilə deyil, Immigration and Nationality Act çərçivəsində həyata keçirilir. Bu qanunun 8 U.S.C. § 1427(f) maddəsində göstərilir ki, “ABŞ-nin milli təhlükəsizliyinə və ya kəşfiyyat fəaliyyətlərinə qeyri-adi töhfə vermiş şəxslər” üçün naturalizasiya prosesində yaşayış və fiziki varlıq tələbləri istisna edilə bilər [11].

Beynəlxalq təcrübə baxımından, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq qanunvericiliyi Avropa Şurasının Avropa Vətəndaşlıq Konvensiyası ilə uyğunlaşdırılmışdır. Sözügedən beynəlxalq Konvensiyaya görə, vətəndaşlıq məsələlərinə insan hüquqları kontekstindən yanaşılır. Burada nəzərdə tutulan hallar sırasında bərabərlik prinsipi, vətəndaşlıqdan məhrum edilmənin əsasları ilə bağlı müxtəlif məsələlər vardır. Məhz bu səbəbdən, yerli qanunverici baza ilə beynəlxalq hüquq arasında daimi harmoniya mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi bazası bu tendensiyaya tədricən uyğunlaşır; belə ki, ölkədaxili tədbirlər sırasında Dövlət Miqrasiya Xidmətinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, vətəndaşlıqla bağlı elektron müraciət sistemlərinin yaradılması bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlardan hesab olunur. Xüsusən elektron müraciət sistemlərinin yaradılması operativ qərarvermə səviyyəsini artırmışdır. Hesab olunmalıdır ki, bu hallar ölkənin innovativ idarəetmə modelinə uyğunluğunun parlaq təzahürüdür. Eyni zamanda, bu

mexanizmlər şəffaflığın təmin olunmasına və vətəndaş məmnunluğunun yüksəldilməsinə xidmət edir. Rəqəmsal həllərin tətbiqi insan amilindən asılılığı azaldaraq korrupsiya risklərinin minimuma endirilməsinə şərait yaradır. Vətəndaşlıqla bağlı prosedurların sadələşdirilməsi dövlət-vətəndaş münasibətlərində qarşılıqlı etimadı gücləndirir. Bütün bunlar idarəetmədə müasir yanaşmaların və hüquqi islahatların ardıcıl şəkildə həyata keçirildiyini göstərir.

Ümumiyyətlə, vətəndaşlıq siyasəti Azərbaycan Respublikasının milli-siyasi təhlükəsizliyi, insan hüquqlarının təminatı və beynəlxalq çərçivədə inteqrasiya siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu, əsrlərin sınağından çıxmış bir həqiqətdir ki, vətəndaşlıq siyasəti nəinki daxili təhlükəsizliyin təməlidir, hətta insan hüquqlarının təminatı sahəsində əsas sütun rolunu oynayır. Düzgün formalaşmış vətəndaşlıq siyasəti cəmiyyətin sosial rifahına xidmət edir, dövlətin isə suverenliyini möhkəmlədir. Strateji əhəmiyyət daşıyan bir kimlik amili kimi vətəndaşlıq, ölkənin beynəlxalq arenada da nüfuzunu artırır. Bir sözlə, vətəndaşlıq siyasəti demokratik, sosial, etik dəyərləri olan strateji bir istiqamətdir.

Vətəndaşlıq institutunun davamlı şəkildə təkmilləşdirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır. Qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması hüquqi sabitliyin və etimad mühitinin formalaşmasına xidmət edir. Eyni zamanda, vətəndaşların hüquqi şüurunun artırılması və ictimai iştirakçılığın təşviqi demokratik inkişafı sürətləndirir. Dövlətlə vətəndaş arasında sağlam münasibətlərin qurulması milli birliyin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Müasir çağırışlar fonunda balanslı və inklüziv vətəndaşlıq siyasəti ölkənin dayanıqlı inkişafını təmin edən mühüm amillərdən biridir. Beləliklə, vətəndaşlıq siyasəti Azərbaycan Respublikasının hüquqi, siyasi və sosial inkişaf strategiyasının əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir.

V. Nəticə

Müasir inkişaf tendensiyasına uğramış dünyəvi hüquq sistemlərində vətəndaşlıq anlayışı tək-cə hüquqi status kimi qəbul edilməmiş, həmçinin sosial, siyasi, demokratik, etik aspektləri özündə birləşdirir. Tarixi inkişaf prosesinə nəzər salsaq, görmək mümkündür ki, bu anlayış mərhələli xarakter daşıyır. Antik Roma hüququnda vətəndaşlıq yalnız müəyyən təbəqələrə aid status kimi formalaşdı, orta əsrlərdə isə feodal münasibətlər fərdlərin dövlətlə hüquqi əlaqəsini zəiflətdi. Lakin yeni dövrdə, xüsusilə Fransa İnkilabı fonunda vətəndaşlıq millət anlayışı ilə birləşərək siyasi və hüquqi məzmun qazandı. XX əsrdə vətəndaşlıq beynəlxalq hüququn predmetinə çevrildi və BMT-nin Nizamnaməsi, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi kimi sənədlərlə beynəlxalq standartlar formalaşdırıldı. Müasir dövrdə isə qloballaşma, postmilli vətəndaşlıq, ikili vətəndaşlıq, o cümlədən miqrasiya kimi baxışlar bu anlayışın çevikliyi tələb edir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, vətəndaşlıq məsələləri üzrə dünyəvi hüquq çərçivəsində tənzimlənməsi həm dövlətlərin suveren hüquqları, həm də insan hüquqlarının universallığı arasında tarazlığın qorunmasını əsaslı olaraq tələb edir, müəyyənləşdirir. Dövlətlər öz vətəndaşlıq siyasətlərini milli maraqlar əsasında

müəyyənləşdirənlər belə, beynəlxalq konvensiyalar və hüquqi öhdəliklər çərçivəsində davranmağa məcburdurlar. Bununla da, yaranmış bu vəziyyət vətəndaşlıq anlayışına həm hüquqi, həm də etik məsuliyyət yükü qazandırır. Vətəndaşlığın etik tərəfi yalnız dövlətin hər bir fərdi qarşısında məsuliyyətini deyil, həm də fərdin mənsub olduğu dövlətinə sadıqlığını ifadə edir.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq anlayışı milli dövlətçilik prinsipləri, suverenlik və hüquqi ədalət konsepsiyası əsasında formalaşmışdır. Ali qanunverici sənəd – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətəndaşlıq dövlət və cəmiyyətin hər bir üzvü arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələr münasibəti kimi təsbit edilmiş, qanunvericilikdə isə onun əldə edilməsi, bərpası və itirilməsi mexanizmləri aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Bu, ölkəmizin beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərdiyini və vətəndaşlıq institutunu həm hüquqi, həm də mənəvi məsuliyyət daşıyan bir dəyər kimi qəbul etdiyini göstərir. Azərbaycan Respublikasının sözügedən vətəndaşlıq siyasəti, xüsusilə insan hüquqlarının qorunması, ikili vətəndaşlıq kimi məsələlərdə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq humanist xarakter daşıyır.

Müxtəlif ölkələrin praktikasını üzrə beynəlxalq təcrübə ilə müqayisədə isə Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlığın məhrum edilməzliyi prinsipi dövlətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı etimadın və bərabər hüquqluluğun təminatına xidmət edir. Eyni zamanda, dövlətin vətəndaşlıq siyasətində etik və sosial aspektlər olan vətənpərvərlik və ictimai məsuliyyət hüquqi normativlər qədər əhəmiyyətli dərəcədə hesab olunur. Bu istiqamətdə görülən tədbirlər həm daxili hüquqi sabitliyin möhkəmlənməsinə, həm də dövlətin beynəlxalq sferada nüfuzunun artmasına şərait yaradır. Vətəndaşlıq hüququnun bu cür humanist əsaslar üzərində qurulması fərdlərin dövlətə bağlılığını daha da gücləndirir. Qanunvericilikdə bərabərlik prinsipinin qorunması sosial ədalətin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Dövlət-vətəndaş münasibətlərində etimad mühitinin formalaşması demokratik institutların səmərəli fəaliyyətinə zəmin yaradır. Eyni zamanda, milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normaları ilə uzlaşdırılması hüquqi harmoniyanın təmin edilməsinə xidmət edir. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq siyasətinin ardıcıl və strateji xarakter daşdığını nümayiş etdirir.

Vətəndaşlıq tək-cəmiyyət hüquqi bağlılıq deyil, həm də dövlətlə cəmiyyət arasında mövcud qarşılıqlı etimadın dayacağıdır. Bu institutun beynəlxalq və milli səviyyədə təkmilləşdirilməsinin cəmiyyətin demokratik inkişafına xidmət etdiyini unutmamalıyıq. Nəticə olaraq, hazırkı dövrdə vətəndaşlıq anlayışı dövlətin sabitliyinin və insan hüquqlarının qorunmasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu anlayış fərdlərin dövlət həyatında fəal iştirakını təşviq etməklə, vətəndaş məsuliyyətini gücləndirir. Eyni zamanda, vətəndaşlıq hüquqi bərabərliyin və sosial ədalətin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Dövlətin vətəndaşlara göstərdiyi hüquqi və sosial təminatlar ictimai sabitliyin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Müasir dünyada miqrasiya proseslərinin artması vətəndaşlıq institutunun daha çevik və inklüziv yanaşmalarla tənzimlənməsini zəruri edir. Bu baxımdan, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və milli qanunvericiliyə uyğun şəkildə tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, vətəndaşlıq institutu həm hüquqi, həm də sosial baxımdan davamlı inkişafın əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Aliyev A.I., Human Rights. Textbook. Baku: Nurlar, 2019, 352 p (in Azerbaijani / Əliyev Ə.İ., *İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.*)
2. Civil Code of France.
URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/23230> (last access: 04.05.2025).
3. Hague Convention (1930), Article 1.
URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/ion/1930/en/17955> (last access: 05.05.2025).
4. International Law, Malcolm N. Shaw. 1710 p.
URL: <https://hostnezt.com/cssfiles/internationallaw/International-Law-Shaw-Malcolm.pdf> (last access: 04.05.2025).
5. Issues of Population in International Law. Police Academy of the Republic of Azerbaijan. 16 p. (in Azerbaijani / *Beynəlxalq hüquqda əhali məsələləri. Polis Akademiyası. 16 s.*)
URL: https://www.pa.edu.az/library/3/21/165_movzu_7_.beynelxalq_huquqda_ahali_meseleleri.pdf (last access: 06.05.2025).
6. Marshall, T. H. (1950). Citizenship and Social Class. Cambridge: Cambridge University Press. 101 p.
7. Nottebohm (Liech. v. Guat.), 1955 I.C.J. 4 (Apr. 6).
URL: <https://www.icj-cij.org/case/18> (last access: 04.05.2025).
8. The Constitution of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 03.05.2025).
9. The Law of the Republic of Azerbaijan on Citizenship of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/3187> (last access: 04.05.2025).
10. The Universal Declaration of Human Rights, Article 15.
URL: <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-> (last access: 05.05.2025).
11. U.S. Code § 1427 - Requirements of naturalization.
URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/8/1427> (last access: 04.05.2025).

Development trends of the institution of citizenship in international law systems

ASMAR PANAHOVA*

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the legal, political, and ethical aspects of the concept of citizenship within the system of international law. The relevance of the topic is closely connected with globalization, the expansion of migration processes, and the necessity of maintaining a balance between human rights and state sovereignty. In this context, the study extensively examines the historical stages of the development of the institution of citizenship, its fundamental formation in international law, as well as the measures implemented in this field in the Republic of Azerbaijan. The main objective of the article is to determine the essence of the institution of citizenship within the international legal framework and its impact on national legal systems, as well as to assess the compliance of the normative-legal framework applied in the Republic of Azerbaijan with international standards. To achieve this goal, theoretical, comparative, and analytical research methods have been widely employed. The findings obtained from the analyzed sections demonstrate that, in the modern era, citizenship is not merely a legal status formed within society, but also embodies elements of social responsibility and ethical value. Within the framework of international law, this concept is closely linked to the protection of human rights and the promotion of social justice. Citizenship policy in the Republic of Azerbaijan is aimed at preserving a balance between national interests and international principles, and through its constitutional and legislative framework has been aligned with existing international standards and regimes. In conclusion, it can be stated that citizenship, as a central institution of the modern legal state, is regarded as a concept of strategic importance that determines both the legal status of the individual and the sovereignty of the state.

Keywords: *citizenship, individual, the concept of “civitas”, sovereignty, Convention, stability, theory, democracy, international experience, normative-legal framework.*

* Doctor of Laws / UNESCO Chair on Human Rights and Information Law, Baku State University
/ email: esmerpanahova@gmail.com

Тенденции развития института гражданства в системах международного права

ЭСМЕР ПЕНАХОВА*

Резюме

В статье проводится комплексный анализ правовых, политических и этических аспектов понятия гражданства в системе международного права. Актуальность темы тесно связана с процессами глобализации, расширением миграционных потоков, а также необходимостью соблюдения баланса между правами человека и государственным суверенитетом. В данном контексте подробно исследуются исторические этапы развития института гражданства, его фундаментальное формирование в международном праве, а также меры, реализуемые в данной сфере в Азербайджанской Республике. Основной целью статьи является определение сущности института гражданства в международно-правовых рамках и его влияния на национальные правовые системы, а также оценка соответствия нормативно-правовой базы, применяемой в Азербайджанской Республике, международным стандартам. Для достижения поставленной цели в исследовании широко использованы теоретические, сравнительные и аналитические методы. Результаты анализа по отдельным разделам статьи свидетельствуют о том, что в современных условиях гражданство представляет собой не только правовой статус, сформировавшийся в обществе, но и носит в себе элементы социальной ответственности и этической ценности. В рамках международного права данное понятие тесно связано с защитой прав человека и обеспечением социальной справедливости. Политика гражданства Азербайджанской Республики направлена на сохранение баланса между национальными интересами и международными принципами и посредством конституционно-законодательной базы приведена в соответствие с действующими международными стандартами и режимами. В результате можно отметить, что гражданство как центральный институт современного правового государства обладает стратегическим значением, определяя как правовой статус личности, так и суверенитет государства.

Ключевые слова: *гражданство, личность, понятие «civitas», суверенитет, Конвенция, стабильность, теория, демократия, международный опыт, нормативно-правовая база.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.05.2025

Çapa qəbul: 25.12.2025

* Доктор юридических наук / Кафедра ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву / Бакинский государственный университет / email: esmerpanahova@gmail.com